

การพัฒนาชุมชนตามหลักอปริหานิยธรรม COMMUNITY DEVELOPMENT ACCORDING TO APARIHANIYADHAMMA

จิตรลดา ประสงค์สุข

Chitlada Prasongsuk

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Jitralada1985@gmail.com

Received : March 7, 2026;

Revised : April 26, 2026;

Accepted : April 27, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและนำเสนอแนวทางการพัฒนาชุมชนตามหลักอปริหานิยธรรมเพื่อสร้างความเข้มแข็งและการเติบโตอย่างยั่งยืนให้กับชุมชน โดยการนำหลักธรรมดังกล่าวมาประยุกต์ มีเป้าหมายสำคัญเพื่อเป็นแนวทางในการสร้างความเจริญรุ่งเรือง ป้องกันความเสื่อมถอย การศึกษาครั้งนี้ เป็นการรวบรวมและวิเคราะห์แนวคิด ทฤษฎีจากเอกสารทางวิชาการและตำราต่าง ๆ ผลการวิเคราะห์พบว่า ผลการวิเคราะห์พบว่า อปริหานิยธรรมเป็นธรรมที่เน้นการมีส่วนร่วม ความพร้อมเพรียง การเคารพในระเบียบกติกา ตลอดจนการสืบสานวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันดีงาม ซึ่งไม่เพียงแต่ช่วยเสริมสร้างความสมัครสมานสามัคคีและลดความขัดแย้งภายในชุมชนเท่านั้น ยังเป็นการสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมที่เข้มแข็ง ส่งผลให้สมาชิกในชุมชนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขและขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนให้ก้าวหน้าได้อย่างมั่นคงและยั่งยืน

คำสำคัญ: อปริหานิยธรรม, ชุมชน, การพัฒนา

Abstract

This academic article aims to study and present a community development approach based on the principles of Aparihaniyadhamma (principles of non-decline) to build strength and sustainable growth in communities. By applying these principles, the main goal is to provide a guideline for prosperity and prevent decline. This study involves collecting and analyzing concepts and theories from various academic documents and textbooks. The analysis reveals that Aparihaniyadhamma emphasizes participation, unity,

respect for rules and regulations, and the preservation of valuable cultural traditions. This not only fosters harmony and reduces conflict within the community but also builds strong social resilience. As a result, community members can live together peacefully and drive stable and sustainable community development.

Keywords: Aparihaniyadhamma, Community, development

บทนำ

ในยุคที่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีเกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว ส่งผลกระทบโดยตรงต่อโครงสร้างทางสังคมและวิถีชีวิตของชุมชน แม้ว่าความเจริญทางวัตถุจะก้าวหน้าไปอย่างมาก แต่ในทางกลับกันหลายชุมชนกลับเผชิญกับวิกฤติความเสื่อมถอยทางจริยธรรม ความขัดแย้งเชิงความคิดและการขาดความสมัครสมานสามัคคี ปัญหาเหล่านี้กลายเป็นอุปสรรคสำคัญที่ทำให้การพัฒนาชุมชนไม่สามารถดำเนินไปได้อย่างยั่งยืน การมองหาหลักยึดที่ช่วยสร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในบริบทสังคมปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในเรื่องของหลักธรรมที่นำไปสู่การพัฒนาอย่างมีคุณภาพ หลักธรรมอันเป็นไปเพื่อความเจริญ ไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อม หลักธรรมนั้นคือหลักอปริหานิยธรรม มี 7 ประการ คือ

1. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ การหมั่นประชุมปรึกษาหารือกันอย่างสม่ำเสมอ เพื่อเป็นเวทีในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและหาทางออกร่วมเมื่อเกิดปัญหา การเปิดใจยอมรับเหตุผลที่ถูกต้องและเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมจะช่วยสร้างความเข้าใจอันดี ซึ่งเป็นรากฐานของความเจริญที่มั่นคง
2. การพร้อมเพรียงกันทำกิจกรรม การมีความพร้อมเพรียงกันในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ยังช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ส่งเสริมความยุติธรรม และป้องกันความขัดแย้ง ทำให้สังคมรุดหน้าไปได้โดยไม่มีความเสื่อมสลาย
3. ไม่บัญญัติสิ่งที่ยังไม่บัญญัติและไม่เลิกสิ่งที่ยังบัญญัติไว้แล้ว ความสงบสุขของสังคมขึ้นอยู่กับ การเคารพกฎระเบียบ โดยไม่สร้างกฎเกณฑ์ใหม่ตามอำเภอใจมาเอาเปรียบกัน และไม่ยกเลิกข้อตกลงเดิมที่ดีอยู่แล้ว การดำรงไว้ซึ่งระเบียบวินัยและกติกายึดมั่นจึงเป็นเกราะป้องกันความวุ่นวายได้ดีที่สุด
4. การเคารพเชื่อฟังผู้นำ ผู้รู้ ผู้อาวุโส การให้ความสำคัญกับผู้อาวุโสและผู้มีประสบการณ์ โดยการรับฟังคำชี้แนะเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตและบริหารจัดการสังคม
5. การให้เกียรติและคุ้มครองสิทธิสตรี บุรุษควรให้เกียรติให้การยกย่อง ปกป้องไม่ให้ใครละเมิดสิทธิหรือข่มเหงรังแก
6. การส่งเสริมและรักษาวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม การให้ความสำคัญกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมอันดีงามรวมถึงการปกป้องรักษาโบราณสถานและปูชนียวัตถุทางศาสนา ไม่ใช่เพียง

การรักษาของเก่า แต่คือการสร้างเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้คนในสังคมมีความระลึกถึงกันและอยู่ร่วมกันอย่างมีรากฐานที่เข้มแข็ง

7. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา การคุ้มครองบรรพชิต การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและการดูแลคุ้มครองบรรพชิตผู้สืบทอดหลักธรรมยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้ความสงบสุขคงอยู่สืบไป

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ ผู้เขียนจึงขอเสนอหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเข้ามาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชุมชน ที่นำไปสู่การพัฒนาอย่างมีคุณภาพและยั่งยืน โดยเฉพาะหลักอภิธานิยธรรม คือ การหมั่นประชุมเนืองนิตย์ การพร้อมเพียงกันทำกิจกรรม การไม่บัญญัติสิ่งที่ไม่ได้บัญญัติไว้ การเคารพเชื่อฟังผู้นำ ผู้รู้ ผู้อาวุโส การให้เกียรติและคุ้มครองสิทธิสตรี การส่งเสริม และรักษาวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักธรรมที่จะทำให้ชุมชนอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขและมีความเจริญได้อย่างมั่นคงและยั่งยืนสืบไป

สรุปได้ว่า การพัฒนาชุมชนนั้นมีความสำคัญยิ่ง ซึ่งเป็นการวางรากฐานโครงสร้างทางสังคมให้มีความเข้มแข็งจากภายในอย่างเป็นระบบ การที่ทำให้การพัฒนาประสบความสำเร็จได้ดี ควรได้นำหลักอภิธานิยธรรม มาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาชุมชน เป็นการสร้างการมีส่วนร่วมผ่านการหมั่นประชุม ความพร้อมเพียง การเคารพในกฎระเบียบ การให้เกียรติ ไม่ชมเชยล่วงเกินสตรี การรักษาจารีตประเพณี การคุ้มครองพระภิกษุและผู้ประพฤติธรรม ซึ่งจะก่อให้เกิดความสามัคคี ส่งผลให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้อย่างมั่นคง นำไปสู่ชุมชนแห่งความสุขที่เจริญรุ่งเรืองอย่างถาวร โดยปราศจากความเสื่อมถอยอย่างแท้จริง

อภิธานิยธรรม

หลักอภิธานิยธรรม (อง.สตตก. (ไทย) 23/21/31-32.) ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ใน สารันทสูตรและมหาปริณิพานสูตร แบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ ราชอภิธานิยธรรม หรือ วัชชีอภิธานิยธรรม ซึ่งตรัสไว้สำหรับ กษัตริย์แห่งแคว้นวัชชีซึ่งปกครองกันแบบสามัคคีธรรม และภิกษุอภิธานิยธรรม ซึ่งตรัสไว้สำหรับ ภิกษุธรรมสำคัญ 2 หมวด พระพุทธเจ้าตรัสกับเจ้าลิจฉวีที่สารันทเจดีย์ใกล้พระนครเวสาลี และตรัส เนื่องจากทรงปรารถนาพระดำริของพระเจ้าอชาตศัตรู กษัตริย์ผู้ครองแคว้นมคธจะทำสงครามกับแคว้นวัชชี ได้ทรงส่งวัสสการพราหมณ์มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ขณะประทับอยู่ที่กุเชาภิษณภูมิเขตกรุงราชคฤห์ เพื่อขอทราบความเห็นของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับการทำสงครามกับแคว้นวัชชี ซึ่งอภิธานิยธรรม 2 ส่วนนี้ สามารถแยกออกได้ดังนี้

1. ราชอภิธานิยธรรม เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เจ้าลิจฉวี แคว้นวัชชี เพื่อ ป้องกันความเสื่อมจากความสามัคคีที่มีมานาน จนทำให้บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองไม่มีแคว้นใด กล้าที่จะเข้ามารุกรานได้ ซึ่งอภิธานิยธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เจ้าลิจฉวีทั้งหลาย ในพระไตรปิฎก เรียกว่า “ราชอภิธานิยธรรม” หมายถึง อภิธานิยธรรมสำหรับพระราชผู้ปกครองบ้านเมือง หรือ “วัชชีอภิธานิยธรรม” หมายถึง อภิธานิยธรรมสำหรับชาววัชชีที่ปกครองด้วยหลักสามัคคีธรรม

2. อปริหานิยธรรม พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในสารันทพสูตรแก่เจ้าลิจฉวีทั้งหลายแห่ง แคว้นวัชชี ซึ่งปกครองกันแบบสามัคคีธรรมและวัสสการสูตรทรงตรัสแก่วัสสการ พราหมณ์อำมาตย์ ผู้ใหญ่ในนครรัฐ ดังมีรายละเอียดที่กล่าวถึงธรรม 7 ประการในสารันทพสูตรว่า “เจ้าลิจฉวีทั้งหลาย เราจักแสดงอปริหานิยธรรม 7 ประการแก่ท่านทั้งหลายท่านทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว” เจ้าลิจฉวีเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “เจ้าลิจฉวีทั้งหลาย อปริหานิยธรรม 7 ประการอะไรบ้าง 1. พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่พวกเจ้า วัชชียังหมั่นประชุมกันเนื่องนิยัตย ประชุมกันมากครั้ง 2. พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่พวกเจ้าวัชชี ยังพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุมและพร้อมเพรียงกันทำกิจที่พวกเจ้าวัชชีพึงทำ 3. พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่พวกเจ้า วัชชียังไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ ไม่ลบล้างสิ่งที่บัญญัติไว้แล้ว ถือปฏิบัติมั่นในวัชชีธรรมที่วางไว้เดิม 4. พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่พวกเจ้า วัชชียังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาเจ้าวัชชีผู้มีพระชนมายุมากของชาววัชชีและสำคัญถ้อยคำของ ท่านเหล่านั้นว่า เป็นสิ่งควรรับฟัง 5. พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่พวกเจ้า วัชชียังไม่อุตคร่าขึ้นใจกุลสตรีหรือกุลกุมาริให้อยู่ร่วมด้วย 6. พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่พวกเจ้า วัชชียังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาเจติยในแคว้นวัชชีของชาววัชชีทั้งในเมืองและนอกเมือง และไม่ ละเลยการบูชาอันชอบธรรมที่เคยให้ เคยกระทำต่อเจติยเหล่านั้นให้เสื่อมสูญไป 7. พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่พวกเจ้า วัชชียังจัดการรักษา คุ่มครอง ป้องกันพระอรหันต์ทั้งหลายโดยชอบธรรมด้วยตั้งใจว่า ‘ทำอย่างไร พระอรหันต์ที่ยังไม่มา พึงมาสู่แคว้นของเรา และท่านที่มาแล้วพึงอยู่อย่างผาสุก’

อปริหานิยธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554) เป็นธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อมเป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว สำหรับหมู่ชน หรือผู้บริหารบ้านเมือง

สรุปได้ว่า อปริหานิยธรรม หมายถึง ความไม่เสื่อม หรือ ความเจริญก้าวหน้า สำหรับลักษณะของอปริหานิยธรรมที่ทำให้มีความเจริญโดยที่ไม่มีทางเสื่อมนั้น จะต้องประกอบด้วยสิ่งสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ ผู้ปกครองเป็นผู้มีธรรม ผู้ถูกปกครองหรือประชาชนเป็นผู้มีธรรมและมีหลักวิธีการบริหารการปกครองที่ดี หลักธรรมดังกล่าวนี้เป็นหลักธรรมที่ประชาชนหรือสมาชิกในชุมชนควรยึดถือเป็นหลักปฏิบัติและเป็นหลักธรรมที่สอนให้ดำเนินชีวิตอย่างมีความรับผิดชอบทั้งต่อตนเองและต่อสังคมโดยรวม

ความหมายของชุมชน

สำหรับในประเทศไทยคำว่า“ชุมชน” ได้ถูกนำมาใช้อย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2505 เมื่อมีการแปลงโครงสร้างหน่วยราชการที่มีการแยกส่วนพัฒนาการท้องถิ่นออกจากกรมมหาดไทยแล้วทำการ จัดตั้งเป็น “กรมการพัฒนาชุมชน” สังกัดกระทรวงมหาดไทย คำว่า“ชุมชน” ที่นำมาใช้นั้นมีความหมายซ้อนทับ

กับคำว่า “บ้านหรือหมู่บ้าน” เป็นหน่วยการปกครองพื้นฐานในสังคมไทยมาแต่ดั้งเดิมด้วย (ดำรงศักดิ์ แก้วเพ็ช, 2555 : 4) จากนั้นคำว่า “ชุมชน” จึงถูกนำมาใช้ในความหมายของลักษณะต่าง ๆ มากมาย อาทิ ความหมายที่เป็นรูปแบบของหน่วยทางสังคมและสถาบันการปกครอง เช่น ด้านการปกครอง ด้านการพัฒนา ด้านวัฒนธรรมและด้านวิชาการ คำว่าชุมชนจึงเป็นความหมายที่มีขอบเขตกว้างมาก ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่ให้ความหมายที่ใกล้เคียงกัน ดังนี้

“ชุมชน” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542 : 368) คือ หมู่ชน กลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกันและมีผลประโยชน์ร่วมกัน

“ชุมชน” (จิตติ มงคลชัยอรัญญา, 2540 : 3) ประกอบไปด้วยระบบความสัมพันธ์ของคน ความเชื่อ ศาสนา ประเพณีวัฒนธรรม ระบบเศรษฐกิจ อาชีพ ระบบการเมือง ระบบการปกครองและโครงสร้างอำนาจ รวมถึงระบบนิเวศวิทยา สิ่งแวดล้อมและเทคโนโลยีด้านต่าง ๆ ซึ่งระบบเหล่านี้มีความสัมพันธ์ต่อกันและระหว่างกัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามีความเชื่อมโยงกันชนิดที่ไม่สามารถแยกจากกันได้

“ชุมชน” (ปรีชา วงศ์ทิพย์, 2555 : 8) หมายถึง ถิ่นฐานอันเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ที่มีความเกี่ยวข้องกับสภาพทางภูมิศาสตร์และระบบความสัมพันธ์ในสังคม ซึ่งอิงอาศัยความเอื้ออาทร ความผูกพัน และการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันเป็นเครื่องมือดำเนินการเพื่อให้มีชีวิตที่ตีร่วมกัน

คำว่าชุมชน ความหมายส่วนใหญ่มีลักษณะใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะประเด็นกลุ่มคนที่อยู่รวมกัน กลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์กันทั้งความเชื่อ ศาสนา ประเพณีและวัฒนธรรม และมีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน รวมทั้งประเด็นอาณาบริเวณพื้นที่หนึ่ง ๆ ซึ่งผู้คนพูดภาษาเดียวกัน มีจารีตประเพณีอย่างเดียวกัน

ลักษณะของชุมชน ชุมชนมีลักษณะที่สำคัญหลายประการ ดังนี้ 1. การรวมตัวกันเป็นกลุ่มคน 2. การมีอาณาเขตบริเวณทางภูมิศาสตร์สำหรับเป็นที่ตั้ง 3. มีปฏิสัมพันธ์หรือปฏิบัติต่อกัน 4. มีความผูกพันและความรู้สึกเป็นเจ้าของ 5. มีวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน 6. มีจิตสำนึกร่วมกันและมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่เป้าหมายของชุมชน 7. มีการจัดระเบียบของชุมชน 8. มีการติดต่อสื่อสารและมีเครือข่าย

ความเป็นชุมชนเป็นเรื่องของความเป็นตัวตนหรืออัตลักษณ์ ซึ่งมีความเป็นตัวตนอันหลากหลายปรากฏในหลายรูปลักษณะที่มีความหมายเพราะเป็นความพยายามที่จะบอกคนอื่นให้รู้ว่าเราคือใคร ซึ่งเป็นเรื่องของการเชื่อมโยงตัวเองกับคนอื่นในสังคม เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจหรือสิทธิที่ หมายถึงได้รับการยอมรับว่าตัวเองมีความชอบธรรมเพราะความเป็นชุมชนวางอยู่บนหลักการเกี่ยวกับอำนาจ ในการมีส่วนร่วม ดังนั้นหากถูกกีดกันหรือถูกปฏิเสธชุมชนก็จะรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องสิทธิดังกล่าว อย่างไรก็ตามลักษณะที่สำคัญของความเป็นชุมชนอาจจะประกอบไปด้วยปัจจัย 4 ประการ ดังนี้ 1. คุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรม 2. ทุนทางสังคม 3. สิทธิเกี่ยวกับความชอบธรรม 4. การเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชน ชุมชนอาจจะแบ่งออกเป็นหลายประเภทตามหลักเกณฑ์ที่แตกต่างกันออกไป คือ แบ่งตามขนาดของประชากร แบ่งตามลักษณะของกิจกรรม แบ่งตามลักษณะทางนิเวศวิทยา แบ่งตามหน่วยการปกครอง แบ่งตามวิวัฒนาการของเศรษฐกิจ แบ่งตามลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนและแบ่งตามระดับการพัฒนา

ชุมชนมีหน้าที่ที่สำคัญในการเป็นกลไกการตอบสนองทั้งทางกายและทางใจรวมถึงทางสังคมส่วนรวม ตลอดจนชุมชนยังมีการควบคุมรักษาระเบียบ มีค่านิยมและหลักการที่เป็นคุณค่าคอยยึดเหนี่ยวผู้คนให้สมานฉันท์กันซึ่งจะช่วยทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้อย่างยาวนาน

การพัฒนา

ความเป็นมาของการพัฒนาพบว่า กระแสแห่งความเจริญของประเทศตะวันตกหรือประเทศที่พัฒนาแล้วได้หลั่งไหลไปสู่ประเทศด้อยพัฒนา แนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” เดิมทีถูกหยิบยืมมาใช้เพื่อช่วยให้ประเทศที่กำลังพัฒนาสามารถก้าวทันความทันสมัยแบบตะวันตกครับ ในยุคแรกเรามักจะโฟกัสไปที่เรื่อง การเติบโตทางเศรษฐกิจ การทำบ้านเมืองให้ทันสมัย หรือการเปลี่ยนจากเกษตรกรรมไปสู่ยุคอุตสาหกรรมเป็นหลัก แต่ในเวลาต่อมา เหล่านักสังคมศาสตร์เริ่มมองเห็นว่าความเจริญแค่ตัวเลขเศรษฐกิจนั้นไม่เพียงพอ จึงได้มีการขยายความหมายของการพัฒนาให้ครอบคลุมถึง มิติด้านสังคมและคุณภาพชีวิตของผู้คนมากขึ้น เพื่อให้เกิดความสมดุลและยั่งยืน แนวคิดของการพัฒนาจึงครอบคลุมถึงด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมด้วย

ลักษณะของการพัฒนาที่สำคัญ (สนธยา พลศรี, 2547: 5-6) มีดังต่อไปนี้

1. เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ เช่น ด้านคุณภาพ ปริมาณและสิ่งแวดล้อมของสิ่งใด สิ่งหนึ่งให้ดีขึ้นหรือให้มีความเหมาะสม อันเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างรอบด้าน ไม่ใช่เปลี่ยนแปลงในด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียวเท่านั้น หรืออาจจะเรียกได้ว่าต้องเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งระบบ ซึ่งเป็นลักษณะตามความหมายทางด้านพัฒนาบริหารศาสตร์
2. มีลักษณะเป็นกระบวนการคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามลำดับขั้นตอนและอย่างต่อเนื่องกัน โดยแต่ละขั้นตอนมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเป็นลำดับ ไม่สามารถข้ามขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งได้
3. มีลักษณะเป็นพลวัต คือ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลาไม่หยุดนิ่ง แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะเป็นแบบรวดเร็วหรือช้า ๆ ปริมาณมากหรือน้อยก็ได้
4. เป็นแผนโครงการ คือ เกิดขึ้นจากการเตรียมการไว้ล่วงหน้าว่าจะเปลี่ยนแปลงใคร ด้านใด ด้วยวิธีการใด เมื่อไร ใช้งบประมาณเท่าใด ใครรับผิดชอบ เป็นต้น ไม่ใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยไม่มี การเตรียมการไว้ล่วงหน้า
5. เป็นวิธีการ การพัฒนาเป็นมรรควิธี หรือกลวิธีที่นำมาใช้ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตาม เป้าหมายที่กำหนด เช่น การพัฒนาสังคม การพัฒนาชนบท การพัฒนาเมือง การพัฒนาเศรษฐกิจ การพัฒนาชุมชน ต่างก็เป็นวิธีการพัฒนาแบบหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเอง
6. เป็นปฏิบัติการ คือ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริง ไม่เป็นเพียงแนวความคิดหรือเป็นเพียง รายละเอียดของแผนและโครงการเท่านั้น เพราะการพัฒนาเป็นวิธีการที่ต้องนำมาใช้ปฏิบัติจริงจึงจะเกิดผล ตามที่ต้องการ

7. เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ เพื่อประโยชน์ของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์โลกประเภทเดียวที่สามารถจัดทำแผนโครงการและคิดค้นวิธีการในการที่จะพัฒนาตนเองและสิ่งต่าง ๆ ได้ การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ก็ตามถ้าไม่ได้เกิดจากการกระทำของมนุษย์แล้วจะไม่ใช่การพัฒนาแม้ว่าจะมีลักษณะอื่น ๆ เหมือนกับการพัฒนาดก็ตาม

8. ผลที่เกิดขึ้นมีความเหมาะสมหรือพึงพอใจ ทำให้มนุษย์และสังคมมีความสุขเพราะการพัฒนาเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์นั่นเอง

9. มีเกณฑ์หรือเครื่องชี้วัด คือ สามารถบอกได้ว่าลักษณะที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นการพัฒนาหรือไม่ ซึ่งอาจดำเนินการได้หลายวิธี เช่น เปรียบเทียบกับสภาพเดิมก่อนที่ จะเกิดการเปลี่ยนแปลง กำหนดเกณฑ์มาตรฐานในการชี้วัดในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านคุณภาพ ปริมาณ สิ่งแวดล้อม ความคงทนถาวร การประเมินผลจากผู้ที่เกี่ยวข้องว่ามีความเหมาะสมหรือพึงพอใจหรือไม่และระดับใด เป็นต้น

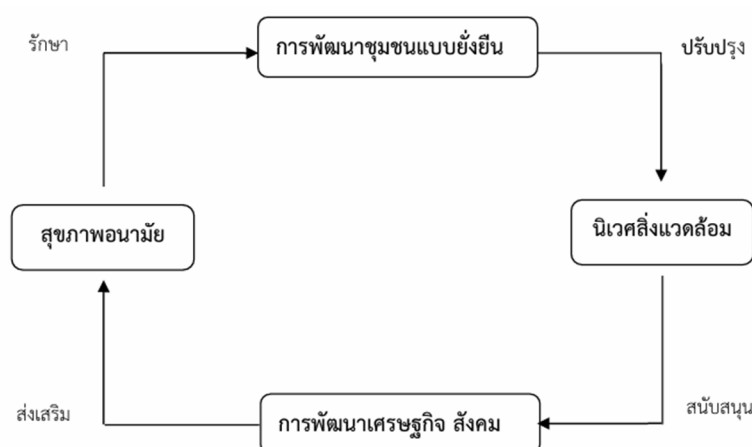
10. สามารถเปลี่ยนแปลงได้ การพัฒนานอกจากจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อมนุษย์สังคมและสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์แล้ว รูปแบบ กระบวนการและวิธีการพัฒนายก็สามารถเปลี่ยนแปลงได้ เนื่องจากมนุษย์และสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และการเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลของการพัฒนา ดังนั้นจึงมีความจำเป็นต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกระบวนการพัฒนาให้มีความเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นด้วย การพัฒนาใหม่ ๆ จึงเกิดขึ้นอยู่เสมอ

กล่าวได้ว่าลักษณะโดยรวมของการพัฒนา เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ถ้าการพัฒนาขาดลักษณะใดลักษณะหนึ่งดังกล่าวจะเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบหนึ่งที่มีความหมายใกล้เคียงกับการพัฒนาเท่านั้น

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน

การพัฒนาชุมชนจัดว่าเป็นวิธีการหนึ่งที่ใช้ในการพัฒนาประเทศและเมื่อพิจารณาถึงคำว่า “การพัฒนา” ในยุคที่ภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมกำลังเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็วอย่างในปัจจุบัน การดำเนินงานด้านการพัฒนาควรที่จะต้องศึกษาประเด็นสำคัญ ดังต่อไปนี้ 1. การพัฒนาชุมชนเป็นกระบวนการในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของประชาชนของบุคคลทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม 2. การพัฒนาชุมชนเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดความเสมอภาคกันในสังคม 3. การพัฒนาชุมชนมุ่งเน้นในการสร้างให้เกิดการกระจายอย่างทั่วถึงทั้งเรื่องของรายได้ของคนในชุมชนให้มีช่องว่างแตกต่างกันให้น้อยที่สุด รวมทั้งการกระจายบริการจากภาครัฐไปสู่ประชาชนให้ใกล้เคียงกันระหว่างเมืองกับชนบท 4. การพัฒนาชุมชนมุ่งเน้นการจัดสรรและคุ้มครองทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้เกิดความเหมาะสมอย่างยั่งยืน สำคัญสำคัญดังกล่าวเบื้องต้นนี้ทำให้ทราบต่อไปอีกว่าการพัฒนานั้นจะต้องกระทำทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและนิเวศสิ่งแวดล้อม กล่าวคือ การพัฒนาเศรษฐกิจเป็นการมุ่งเน้นการจัดความยากจนและลดช่องว่างระหว่างคนจนกับคนรวยหรือเป็นกระบวนการในการพัฒนาสถาบันและสังคม โดยมุ่งที่จะเพิ่มรายได้เฉลี่ยต่อหัวและการกระจาย

รายได้ที่เสมอภาคยิ่งขึ้น ซึ่งแน่นอนในประเทศที่อาชีพส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรมนั้น การพัฒนาเศรษฐกิจจึงมุ่งเน้นเรื่องพัฒนาการเกษตรเป็นสำคัญ การพัฒนาสังคมเป็นกระบวนการเพิ่มประสิทธิภาพของระบบสังคมและโครงสร้างทางสังคม นโยบายและสถาบันบริการที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีต่อระบบความเป็นอยู่และเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการสนองความต้องการพื้นฐานอย่างต่อเนื่อง ซึ่งมนุษย์ทุกคนต้องได้รับการบำบัดขั้นต้น คือ อาหาร น้ำ ที่อยู่อาศัย ในขณะที่เดียวกันก็หมายถึงการสนองความต้องการระดับสูงด้วย เช่น ความมั่นคง เสรีภาพ การศึกษา การมีงานทำ การพักผ่อน เป็นต้น การพัฒนาอย่างยั่งยืน เป็นยุทธศาสตร์การพัฒนาที่นำเอาทรัพยากรทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นธรรมชาติ มนุษย์ การเงินและกายภาพมาจัดการเพื่อให้เกิดความมั่งคั่ง ความกินดีอยู่ดีและมีความสุขสมบูรณ์ที่เพิ่มมากขึ้น การพัฒนาแบบยั่งยืนขึ้นอยู่กับการจัดการทางสิ่งแวดล้อมที่ถูกต้องและเหมาะสม ซึ่งนั่นก็คือการพัฒนาที่อยู่ภายใต้ขีดจำกัดทางนิเวศ ดังนั้นประเด็นสำคัญในการพัฒนาเพื่อให้เกิดความสมดุลทั้งสามด้าน คือการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และนิเวศสิ่งแวดล้อมเพื่อก่อให้เกิดความยั่งยืนในที่สุดจึงสรุปเป็นแผนผังได้ดังภาพที่ 1

แผนภาพที่ 1 แสดงการพัฒนาชุมชนแบบยั่งยืน

ที่มา : (ณัฐวุฒิ ทรัพย์อุปถัมภ์, 2560 : 53)

แนวทางการใช้หลักการบริหารนิยธรรมเพื่อการพัฒนาชุมชน

ในปัจจุบันงานด้านการพัฒนาชุมชนมีความสำคัญต่อการพัฒนาประเทศมากเพราะสภาพปัญหาของการพัฒนาชุมชนนั้นเป็นวงจรที่ส่งผลกระทบต่อกันเป็นลูกโซ่ ซึ่งเป็นอุปสรรคในการพัฒนา การพัฒนาที่แท้จริงคือการที่คนในชุมชนลุกขึ้นมาสร้างความเข้มแข็งด้วยตัวเอง เรียนรู้ที่จะบริหารจัดการและจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อการใช้ชีวิต กระบวนการนี้ช่วยยกระดับภูมิปัญญาและทักษะการเรียนรู้ ทำให้พวกเขาสามารถตัดสินใจและกำหนดอนาคตของตนเองได้ โดยภาครัฐต้องคั่นอำนาจการตัดสินใจสู่มือประชาชนเพื่อกำหนดการพัฒนาให้แก่ประชาชนเพื่อให้ประชาชน

มุ่งส่งเสริมให้ทุกคนมีส่วนร่วมในการออกแบบทิศทางการพัฒนาและอนุรักษ์วัฒนธรรมท้องถิ่น ด้วยความรับผิดชอบร่วมกัน โดยนำหลักอภิธานิธรรม 7 มาเป็นรากฐานในการทำงาน เพื่อเปลี่ยนความต่างให้กลายเป็นพลังแห่งความสามัคคีที่ยั่งยืนในการทำงานร่วมกันเพื่อเป็นการพัฒนาชุมชนให้มีความน่าอยู่มากขึ้น การที่นำหลักธรรมมามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนนั้นเพราะสังคมปัจจุบันยังขาดหลักธรรมในใจที่มีต่อการทำงาน โดยมีแนวทางการการพัฒนาชุมชน ดังนี้

1. มีการเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจแก่ชุมชน ในด้านการนำอภิธานิธรรม 7 มาใช้กับการทำงานให้มากยิ่งขึ้น
2. ส่งเสริมให้มีการทำงานเพื่อประโยชน์ส่วนร่วมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน มุ่งเน้นการดำเนินงานโดยปราศจากผลประโยชน์ทับซ้อน
3. ผลักดันการให้ความรู้เพื่อสร้างทัศนคติที่เกื้อกูลต่อการพัฒนาชุมชน
4. สร้างพื้นที่สาธารณะให้สมาชิกได้ร่วมสะท้อนมุมมองและข้อเสนอแนะ ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างสรรค์แนวทางการดำเนินงานที่ตอบโจทย์ความต้องการของส่วนรวม
5. มีการยกระดับและพัฒนาชุมชนที่ต้องมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การทำกิจกรรมร่วมกันและการสร้างสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อกันโดยยึดหลักอภิธานิธรรม

การนำหลักอภิธานิธรรม 7 (ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เสื่อม) ไปปรับใช้พัฒนาชุมชนสามารถทำได้ผ่านแนวทางปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม ดังนี้

1. การประชุมกันเนืองนิตย์ จัดเวทีประชาคมหรือการประชุมหมู่บ้านอย่างสม่ำเสมอ เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูล ข่าวสาร และรับฟังปัญหาของสมาชิกอย่างทั่วถึง
2. พร้อมเพรียงกันประชุมและเลิกประชุม เมื่อมีกิจกรรมส่วนรวม เช่น การพัฒนาพื้นที่หรือการแก้ไขวิกฤต ทุกฝ่ายต้องให้ความร่วมมือร่วมใจกันทำ (เลิกพร้อมกันหมายถึงทำงานสำเร็จจุล่งตามมติ)
3. เคารพกฎระเบียบและข้อบังคับ ไม่ตรากฎหมายที่ขัดต่อศีลธรรมและเคร่งครัดในการปฏิบัติตามกฎกติกาของชุมชน เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย
4. ให้เกียรติและรับฟังผู้ใหญ่ รับฟังคำชี้แนะจากผู้สูงอายุหรือผู้มีความรู้ในชุมชน (ปราชญ์ชาวบ้าน) เพื่อนำประสบการณ์มาปรับใช้กับนวัตกรรมใหม่ๆ
5. ให้เกียรติและคุ้มครองสตรี ให้ความสำคัญกับบทบาทสตรีและกลุ่มเปราะบาง ไม่ใช้ความรุนแรงหรือกดขี่ข่มเหง เพื่อให้ทุกคนในสังคมมีความเท่าเทียมและปลอดภัย
6. อนุรักษ์วัฒนธรรมและจารีตประเพณี สืบสานภูมิปัญญาและประเพณีอันดีงามของท้องถิ่น ซึ่งเป็นรากฐาน ในการพัฒนาการท่องเที่ยวหรือเศรษฐกิจสร้างสรรค์
7. ดูแลและคุ้มครองผู้ทรงศีลหรือผู้นำทางจิตวิญญาณ สนับสนุนศาสนสถานและผู้นำทางศาสนา เพื่อให้เป็นที่พึ่งทางใจและเป็นศูนย์กลางในการขัดเกลาจริยธรรมของคนในชุมชน

องค์ความรู้ที่ได้รับ

จากการวิจัยทำให้เกิดองค์ความรู้ ซึ่งเป็นการพัฒนาชุมชนตามหลักการบริหารนิยธรรมเพื่อให้ชุมชนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขและขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนให้ก้าวหน้าอย่างมั่นคงและยั่งยืน ดังแผนภาพที่ 2

แผนภาพที่ 2 องค์ความรู้ที่ได้รับ

1. การหมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ การหมั่นพบปะและประชุมหารือกันอย่างสม่ำเสมอ ถือเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนสังคมและองค์กรเพื่อร่วมกันแลกเปลี่ยนทัศนคติ แก้ไขปัญหาและยึดถือเหตุผลที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อันจะนำไปสู่ความเข้าใจที่ตรงกันอย่างยั่งยืน

2. การพร้อมเพรียงกันทำกิจกรรม การร่วมมือในการปฏิบัติหน้าที่อย่างพร้อมเพรียงกัน ไม่เพียงแต่จะช่วยให้การดำเนินงานเป็นไปอย่างมีระบบและบรรลุผลตามกำหนดการเท่านั้น แต่ยังเป็นปัจจัยสำคัญในการเสริมสร้างความสมัครสมานสามัคคีและความเป็นธรรมให้เกิดขึ้นในหมู่คณะ

3. การไม่บัญญัติหรือไม่เลิกล้มสิ่งที่บัญญัติไว้ ความสงบเรียบร้อยของส่วนรวมเกิดขึ้นจากการที่สมาชิกทุกคนให้ความสำคัญกับการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่วางไว้และหลีกเลี่ยงการยกเลิกบรรทัดฐานที่ดีงามโดยปราศจากเหตุอันควรตามความพอใจของตนหรือของกลุ่มโดยไม่คำนึงถึงความถูกต้อง การสร้างมาตรฐานที่ชัดเจน ทุกคนยอมรับกติกา ลดความขัดแย้ง

4. การเคารพเชื่อฟังผู้นำ ผู้รู้ ผู้อาวุโส ถือว่าเป็นสิ่งที่ดีเพราะผู้ใหญ่เกิดก่อน ผ่านประสบการณ์มากกว่า ประกอบกับการอยู่ร่วมกันในสังคมต้องมีผู้นำถ้าเราให้การเคารพและเชื่อฟังผู้นำ สังคมก็จะไม่วุ่นวายและการได้รับความรู้และภูมิปัญญาจากผู้มีประสบการณ์ช่วยป้องกันความผิดพลาด

5. การให้เกียรติและคุ้มครองสิทธิสตรี ทำให้สังคมมีความปลอดภัยและการให้เกียรติกัน เคารพซึ่งกันและกัน

6. การส่งเสริมและรักษาวัดธรรมประเพณีอันดีงาม การร่วมกันปกป้องรักษาศาสนสถานอันศักดิ์สิทธิ์ ไม่เพียงแต่เป็นการรักษาโบราณวัตถุ แต่คือการรักษาศูนย์รวมจิตใจที่ช่วยถักทอความศรัทธาและความผูกพันของคนในชุมชนให้เป็นหนึ่งเดียวกัน

7. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สนับสนุนคนดีและผู้มีปัญญาเพื่อเป็นเนืองนิตย์และเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ คุ้มครองบรรพชิตซึ่งเป็นผู้สืบทอดพุทธศาสนาให้คงอยู่ตลอดไป

สรุป

การพัฒนาชุมชนตามหลักอปริหานิยธรรมทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งและการเติบโตอย่างยั่งยืน ซึ่งมีการนำไปประยุกต์ใช้ในชุมชน ดังนี้ 1. การประชุมกันเนื่องนิตย์ โดยจัดเวทีประชาคมหรือการประชุมหมู่บ้านอย่างสม่ำเสมอ เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูล ข่าวสาร และรับฟังปัญหาของสมาชิกอย่างทั่วถึง 2. การพร้อมเพรียงกันทำกิจกรรม เมื่อมีกิจกรรมส่วนรวม เช่น การพัฒนาพื้นที่หรือการแก้ไขวิกฤต ทุกฝ่ายต้องให้ความร่วมมือร่วมใจกันทำ 3. การไม่บัญญัติหรือไม่เลิกล้มสิ่งที่บัญญัติไว้ คือไม่ตรากฎหมายที่ขัดต่อศีลธรรมและเคร่งครัดในการปฏิบัติตามกฎกติกาของชุมชน เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย 4. การเคารพเชื่อฟังผู้นำ ผู้รู้ ผู้อาวุโส รับฟังคำชี้แนะจากผู้สูงอายุหรือผู้มีความรู้ในชุมชน เพื่อนำความรู้มาปรับใช้พัฒนาชุมชน 5. การให้เกียรติและคุ้มครองสิทธิสตรี ให้ความสำคัญกับบทบาทสตรี ไม่ใช่ความรุนแรงหรือกดขี่ข่มเหง เพื่อให้ทุกคนในสังคมมีความเท่าเทียมและปลอดภัย 6. การส่งเสริมและรักษาวัดธรรมประเพณีอันดีงาม สืบสานภูมิปัญญาและประเพณีอันดีงามของท้องถิ่น ซึ่งเป็นรากฐานในการพัฒนาการท่องเที่ยวหรือเศรษฐกิจสร้างสรรค์ 7. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้การสนับสนุนศาสนสถานและผู้นำทางศาสนา เพื่อให้เป็นที่พึ่งทางใจและเป็นศูนย์กลางในการขัดเกลาจริยธรรมของคนในชุมชน

ดังนั้นกล่าวโดยรวมถือว่าหลักอปริหานิยธรรมเป็นหลักธรรมสำคัญในการพัฒนาชุมชนส่งเสริมการมีส่วนร่วมอย่างมีคุณธรรมตลอดจนเสริมสร้างจิตสำนึกของพลเมืองดีในชุมชน หากประชาชนตระหนักถึงคุณค่าของการเสียสละ การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และความเสมอภาคแล้ว ย่อมก่อให้เกิดพลังร่วมในการขับเคลื่อนชุมชนให้เจริญงอกงามทั้งทางกายภาพและจิตใจ

เอกสารอ้างอิง

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎก อัง.สตตก. (ไทย) 23/21/31-32. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2554) *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 20). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด.
- สุจิต คุณธนกุลวงศ์. (2562). *การประกันคุณภาพกับรางวัลเดมมิง*. สืบค้นเมื่อ 4 พฤษภาคม 2568, จาก <http://www.cu-qa.chula.ac.th/Learning Sharing/Evaluation030847.pdf>
- ดำรงศักดิ์ แก้วเพ็ง. (2556). *ชุมชน*. สงขลา: นำศิลป์โฆษณา.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.
- จิตติ มงคลชัยอรัญญา. (2540). *การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา*. เอกสารประกอบการเรียนภาควิชา การพัฒนาชุมชน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปรีชา วงศ์ทิพย์. (2555). *การพัฒนาชุมชนประยุกต์: แนวคิดการบูรณาการ*. พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สถาบันเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.).
- สนธยา พลศรี. (2547). *ทฤษฎีและหลักการพัฒนาชุมชน*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- ณัฐวุฒิ ทรัพย์อุปลัมภ์. (2559). *ทฤษฎีและหลักการพัฒนาชุมชน*. จันทบุรี: มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี.